

**АҚМОЛА ОБЛЫСЫ МӘДЕНИЕТ, АРХИВТЕР ЖӘНЕ
ҚҰЖАТТАМАЛАР БАСҚАРМАСЫ**

**М.ЖҰМАБАЕВ АТЫНДАҒЫ АҚМОЛА ОБЛЫСТЫҚ
ӘМБЕБАП ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНАСЫ**

«ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ»

**атты ғылыми-практикалық конференция
материалдарының жинағы**

Көкшетау, 2020

МАЗМҰНЫ:

1.Ақмола облысының әкімі Ермек Боранбайұлы Маржықпаевтың құттықтау сөзі.....	3
2.Konuralp Ercilasun. farabi devrinde türk boyları ve medeniyeti.....	6
3.Жақыпбек Алтаев, Әл-Фарабидің кемел қоғам туралы ойлары.....	15
4.Ғарифолла Есім, Әбу Насыр әл-Фарабидің хақимдігі.....	26
5.Сәбит Жәмбек, Екінші ұстаз.....	33
6. Муканова Г.К., Су Минчжэ, Золотой мост: Аль-Фараби и интеллигенция Алаш	49
7.Кенжетай Д.Т., Фараби – өркениет ұстаз.....	58
8.Азербаев А.Д. Нравственные аспекты трактата Аль-Фараби «О взглядах жителей добродетельного города» и современная глобализация.....	78
9.Сейтқасымов А.А., Шығыстың ұлы ойшылы – әл-Фараби және заманауи ұрпақ тәрбиесінің сабақтастығы.....	85
10.Жақыпбек Алтаев, Жұлдыз Иманбаева, Әл-Фараби және ислам философиясы.....	93
11.Курманғалиева Ж.С., Әл-Фараби және оның мұрасы.....	102
12. Тулеубаева С.А., Аль-Фараби и книжная культура в Арабском халифате.....	108

Дайындаған: Б.Ерманова, Көпшілік іс-шаралар және қоғаммен байланыс бөлімінің меңгерушісі.

Басылымға жауапты: Т.Қ. Ибраев, М.Жұмабаев атындағы АОӘҒК директоры.

ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ИСЛАМ ФИЛОСОФИЯСЫ

**Жақыпбек Алтаев,
филос.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
профессоры, фарабитанушы
Жұлдыз Иманбаева
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты**

Философия дегеніміз Платонның пікірінше, мәнділікті немесе мәңгілікті, қайталанбасты тану; Аристотел бойынша – барлық заттардың себептері мен принциптерін зерттеу. Ислам философиясы түсінігі дүниежүзі бойынша қалыптасқанымен, бірақ оның үлкен әдістемелік қателігі болып отыр, бұл нақты мағынада Құран философиясы да, мұсылмандық философиясы да емес, керісінше, VIII–IX ғасырларда исламдық әлемнің өркендеуі ретінде қалыптасқан Құранның исламдық философиясы және Құран мен Сүннетте шоғырланған және тұжырымдамаларында басылған Платон мен Аристотель сынды ежелгі грек философтарының идеяларын қосып жинақтау арқылы антикалық ойдың жетістіктерімен танысу мақсатындағы философиялық перипатетизм болды. Мәселенің өзектілігіне қатысты айтатын болсақ, қазіргі таңда ислам философиясын дұрыс түсіну бірінші санаттағы маңызды іс болып тұр.

Дегенмен, бірнеше ғасырлар тоғысында қалыптасқан ислам мәдениеті тіршіліктің барлық саласында исламды түсіну мен қолдану әдістемесін жасап шыққаны белгілі. Сонымен қатар, қазақтың мәдени санасының басым көпшілігі ислам дінімен байланысты екендігін теріске шығармау қажет. Дегенмен, интеллектуалдық ортада исламды арабтардың қайдағы бір

қарапайым діні ретінде қарастырып, оны халқымызға зорлық-зомбылық арқылы қабылдатып отырмыз деп түсінетіндер бар. Алайда олар «қарапайым» немес «өзге» дін деп атап жүргендері жүздеген жылдар бойы біздің ата-бабамыздың барлық әлеуметтік, саяси, мәдени өмірін басқара алатындығын және философия мен ғылыми ортада кесек дүниелерді туындатып отырғанын түсіндіруге мүмкіндіктері жете ме екен?!.

Қазіргі таңдағы Р. Арнальдез, Х. Корбин, ал-Худейри немесе И. Мадкур секілді ірі шығыстанушылардың айтуынша тіл, шешендік өнер, құқық, философия туралы мұсылман ғылымының барлық жүйесін біріктіріп түсіну бізге кешенді түрде ислам философиясы жайлы толық әрі объективті мағлұмат береді. Қазіргі заманғы теория исламдық ойлаудың өзіндік шекарасын кеңінен ашып, ислам діні ғалымдарды – ислам экономикасы, психологиясы, философиясы және т.б. қабылдады.

Орта ғасырларда көне грек философиясын терең оқып білуге, оны талқылауға түсініктемелер жазуға әрекет жасаған Шығыс перепатеизмі дүниеге келгенін жоғарыда атап өттік. Оның негізгі өкілдері әл-Кинди, әл-Фараби, ибн Сина және т.б. болды.

Аббаситтер династиясы басқарып тұрған дәуірде мұсылман ғалымдары математика, астрономия, алхимия, медицина және философия ғылымдарымен шұғылданды. Ол кезде ғалым деген түсінік болмаса да философ деп аталған бірнеше ғылым саласымен шұғылданған адамдар болды. Оларды, сондай-ақ астроном, астролог дәрігер, философ не болмаса музыкант деп атады. Ислам философиясы адам, дүние, құдай туралы үлкен дәстүрлі

проблемаларды шешуге тырысты. Олар туралы өз ойларын пайымдауды анықтап, шығу тегінің бір-біріне тәуелсіз екендігін түсіндіреді. Ислам философиясы өзіндік ерекшеліктерден тұрады: бұл философия рухани сезімдік, діни болып табылады. Себебі ислам философиясы сенімнің діни аспектілеріне сүйенеді, ал оның орталық объектісі құдай, парасат, жан туралы сұрақтар болып табылады. Себебі, жан табиғи тәннің ең жетілген актісі болып, өмірге алып келу мүмкіндігін мақсат тұтады. Діни философия исламның ішінде бастау алады және солардың негізінде тәрбиеленгенін біздер дұрыс түсінуіміз керек.

Ислам философиясы X ғасырда пайда болды. Бір (Құдай), ислам философиясының пікірі бойынша, Жаратушы жоқтан бар жасады. Сонымен қатар ислам философияның табиғаты метафизикамен өте мықты байланысты болды. Ислам философиясы өзінің негізгі дәлелдеу құралы ретінде логика ғылымын алады. Әл-Фараби бойынша ислам философиясының негізгі мақсаты логика өнерін қарастыру. Адам ақылы мен парасаты – адам мүмкіндігінің ең күшті қасиеті. Адам – ең бір ақылды жан. Ақылдың екі түрі: практикалық, өзінің іс әрекеті мен тәнін басқарады, тәртіпке салады және білім мен танымға ерекшеленген – теориялық. Ислам әлемі ежелгі грек философиясын терең игере бастағанын әсіресе, Платон мен Аристотель философиясына деген көз қарастары өзгеше болғанын атап өттік. Ислам әлемінің философтары Платонның «Мемлекет», Аристотельдің «Категорияларын» және т.б. шығармаларын араб тіліне аударды. Барлық мұсылман философтары Платон мен Аристотельді өздеріне ұстаз санап, әл-Киндиден бастап Ибн Рушдқа дейінгі философтар бір-бірімен келісімді сұхбатқа түсіп, ислам философиясын жүйелі дамытуға өздерінің бар мүмкіндіктерін жұмсай білді. Бұл ислам

философиясының кеңінен таралуына және оның басқа исламдық ғылымдардың ішіне еруге мүмкіндік жасады. Ислам философиясы ғылыммен тікелей тығыз байланысты болды. Ислам философиясы өкілдерінің пікірінше, философия ғылымдарды өз мазмұнымен терең толықтыра түседі. Мұсылман философтары ойлауға қатысты барлық ғылымдарды философияға жатқызды. Нәтижесінде табиғатты болмыс мәселесінің құрамдас бір бөлігі ретінде шешуге тырысты. Мәселен, Ибн Синаның «Шипалық кітабын» айтуға болады. Бұл үлкен ислам энциклопедиясы: логика, табиғат, математика және теология атты төрт бөлімнен тұрады. Барлық мұсылман философтары, бірінші кезекте нақты ғылымдарға, яғни философияға қатты мән берді. Әл-Кинди де математика мен табиғатқа ерекше мән береді. Оның пікірінше, математиканы білмеген адам философ бола алмайды. Ал еуропалық ренесанс дәуірінде аты әйгілі данышпандар санатына ибн Синаның есімі де кірген деседі. Ол медицинаны да, философияны да жетік білген, меңгерген ұлы данышпан ғалым болды. Медицина саласында оған тең келер адамды табу ол кезде қиын болар еді. Нақтырақ айтсақ, ибн Сина Еуропадағы жаратылыстану ғылымдарына әсіресе, медицина ғылымдарының дамуына үлкен ықпал жасады.

Шындығында, ислам көзқарасы бойынша табиғат пен математика философиялық таныммен өте тығыз байланысты, оларды бір-бірінен бөлек ажыратып қарауға мүлдем болмайды. Бұл жерде орта ғасырлардағы өте үлкен танымал ғалым, емші Әбу Бәкір ар-Разидің есімін мысал ретінде айтып өтуге болады. Оның медицина туралы кітабына бүкіл еуропалық Батыс жұрты арқа сүйеді. Ислам философиясының қай өкілі болмасын ислам әлеміне танымал болуымен қатар, Еуропалық ренесанс дәуірінде

философия мен жаратыластану ғалымдарының ілгері дамуына үлкен ықпал жасады.

Ислам философиясының қалыптасуына айтарлықтай үлес қосқан тұңғыш араб философы – әл-Кинди. Оның толық аты жөні Жақып Ысқақ әл-Кинди. Ол Куфа қаласында дүниеге келген, Баср және Бағдат қалаларында білім алады. Әл-Кинди көнегрек философиясы туралы бірнеше кітаптарды араб тіліне аударып, кейбірін сынайды, түсіндірмелер жазады. Философия бойынша бірнеше төлтума трактаттарын да жазады. Оның шығармаларының саны 270-ке жуық болған деседі. Олардың кейбірі ғана біздерге жетті. Әл-Кинди көне грек философиясын өте терең оқып біледі. Әсіресе, ол философия мен математиканы философиялық тұрғыдан зерттеуге қатты көңіл бөлді. Оның ілімінде бірінші орынға гносеологиялық мәселелер шығады. Трактаттарында логика мен математика арқылы табиғаттағы және қоғамдағы барлық құбылыстар болмыстың қатаң заңдылықтарымен өтіп жататынын дәлелдеуге тырысады. Құдай оның пікірінше «бірінші себепшісі» ғана. Әл-Кинди танымның үш сатысын айтып өтеді: 1) логика және математика; 2) жаратылыстану ғылымдары және медицина; 3) метафизикалық мәселелер.

Әл-Кинди ілімін жалғастырушы Отырар қаласынан шыққан Әбу Насыр әл-Фараби болды. Ол барлық жаратылыстану ғылымдарын және медицина ғылымын өте жоғары бағалаған. Ғылымдағы бірінші орынды математикаға және логикаға берді. Мұнда біз ойшылдың адамның жетілуі үшін оның ақылына ерекше көңіл бөлгенін көреміз. Оның пікірінше, тек философия ғана адамға болмыстың мәнін түсіндіріп бере алады. Ол Аристотель мен Платон философиясын зерделеп, біріншісінен логиканы, екіншісінен онтологиялық жүйені

алады. Ойшыл Құдайдың барлығына сенеді, алайда болмыстың жаратылуындағы «бірінші себепші» ғана деп түйіндейді.

Келесі ортағасырлық философ ибн Сина, медицина, философия және тағы басқа ғылымдар саласы бойынша 300-ге жуық тракттар жазды. Өз заманының керемет энциклопедист ғалымы ибн Сина көптеген ғылым саласы бойынша еңбектер жазып, әсіресе, оның, медицина және философия жайлы жазған шығармалары әлемге танымал болды. Ибн Сина әл-Фараби ілімін жалғастырушы философтардың бірі ретінде де адамзат тарихында қалды. Ибн Синаның пайымдауынша философия болмыс туралы ілім, ол физика, логика, метафизика деп үш бөлікке бөлді. Физика логикаға себеп идеясын енгізсе, логика физиканы таным әдіснамасына себепші етеді. Ғылымның басты пәні метафизика туралы ол жеке заттар болып табылмайды, оның пәні абсолютті болмыс, себебі ол абсолютті болғандықтан дейді. Оның метафизикасының орталық категориясын эманация теориясы алады. Теорияға сәйкес, дүниені жаратушы құдай емес, ол табиғи жолдармен табиғаттың өзінен, эманация жолымен жаралып отыр, ал құдай «бірінші себепші» ғана деген идеяға сайып келеді.

XII ғасырда қазіргі Испания территориясында гүлдену дәуірі басталып, ғылым салалары мен философия өркен жая бастады. Онда әлемге аты жайылған ғалымдар, дәрігерлер, танымал философтардың ибн Бадж, ибн Рушд және тағы басқа ірі өкілдері өмір сүріп, керемет ғылыми еңбектерді дүниеге алып келді. Ғылыми еңбектерін олар сол кездегі ғылыми тіл араб тілінде жазды. Олар да Платон мен Аристотель философиясының негізінде философиялық жүйелерін өрнектеді.

VII–IX ғасырларда мұсылмандық шығысында өте күшті өзіндік мәдени өркендеу қарқынмен даму жағдайында болды. Әсіресе, мұсылман әлемінде жаратылыстану ғылымдары өте жоғары деңгейге көтерілді. Құранның көптеген аяттарында адамдар Аспан мен Жерді зерттеулерін тікелей бір Құдайға деген сеніммен байланыстырады. Мұхаммед пайғамбардың көптеген хадистері мұсылмандардың білім алуға деген ниетін оятуға бағытталған. Ғылымның дамуы және білім алу халифатта ең беделді іс болғаны белгілі. Оның нәтижесі ислам өркениетінің соншалықты аз мерзімде қалыптасқандығы болып табылады. Халифатта қарқынды дамыған ғылым салаларын атап өтсек: химия, физика, математика, география, медицина, астрономия, тарих географиясы, дәрі жасау, лингвистика, философия және т.б. Мұсылман әлемі Батыс Еуропаны көптеген ауылшаруашылық өнімдерімен таныстырғаны да тарихтан белгілі. VIII ғасырда Самарқан пен Бұхарада қағаз шеберханалары жұмыс істеді. Еуропада тек төрт ғасырдан соң Испанияға арабтардың алып келген технологиясынан соң, қағаз диірмендері жұмыс жасай бастады. Харун әл-Рашид халиф және оның ұлы әл-Мамун кезінде ғылыми даму қарқындылық кезеңін өткерді: астрономиялық обсерваториялар, аудару және ғылыми еңбек жазу ғимараттары мен кітапханалар салынды. Мұсылмандар математика, география ғылым салаларында зор жетістіктерге жетті.

Әл-Хорезмидің «Қолдану және қайта құру» еңбегі арқылы Еуропалық алгебра термині пайда болды, онда тендеулерді шешу жолдары көрсетілген. «Algorithmi» бұл мұсылман ғалымы әл-Хорезмидің атын трансметерация жасауы. Қазір алгоритм математика мен кибернетиканың негізгі ұғымының бірі.

Астрономия саласында көптеген жетістіктерге жеткен мемлекет қайраткері және ағартушы Ұлықбек болды. Ол 1428–1434 жылдары Самарқанда ортағасырлық ең үлкен, барлық құралдармен жабдықталған обсерватория тұрғызды. Ұлықбек өзінің басты «Жаңа астрономиялық кестелер» еңбегінде 1018 жұлдыздың орналасуын, аспан денелерінің қозғалу кестесін және сол кездегі астрономияның теориялық негізін дәл атап көрсетті. XV ғасырда Еуропа ғалымдары Ұлықбек бастаған Самарқан мектебі ғалымдарының астрономия саласындағы еңбектерінің мәліметтерін қолданды. 1648 жылы Оксфордта Джордж Гревес латын тілінде Ұлықбектің қозғалмайтын жұлдыздар жинағын жарыққа шығарды.

Әлемдік минерология ғылым саласының дамуына үлес қосқан келесі ортағасырлық ғалым әл-Бирунидің «Қымбат металдарды таңу жинағының мәліметтері» атты еңбегі лайықты орынын алады. Онда 50-ден астам минералдар мен металлдар егжей-тегжейлі сипатталған. Әл-Бируни алғашқы болып көптеген минералдар мен металлдардың тығыздығы мен салыстырмалы салмағын анықтаған. Еуропада тек төрт ғасырдан соң неміс ғалымы Георг Агрикола ғылыми минерология негіздерін құрды. Әл-Бируни математикалық анализді кең қолданып, математикадан, астрономиядан, ботаникадан, географиядан, жалпы геологиядан негізгі еңбектерін жазды. Жер шеңберінің ұзындығын анықтады. Ол Коперниктен бұрын Жер Күнді айналып қозғалады деген болжам жасаған. Белгілі тарихшы Джордж Сартон XI ғасырдың екінші жартысын әл-Бируни дәуірі деп кездейсоқ атаған жоқ.

Халифаттың астанасы Бағдатта әйгілі аудармашылар мектебі құрылды, онда араб тіліне грек,

сирия, пехлеве тілдеріндегі ғылыми шығармалар аударылды. Соның ішінде, Аристотельдің, Платонның, Евклидтің, жаңаплатондықтардың ғылыми жаратылыстану тракттары, Архимедтің, Птоломейдің және Гипократтың медициналық трактаттары араб тіліне аударылып, жарық көрді. Ал кейіннен араб тілінен латынға белгілі араб ойшылдары әл-Фараби, ибн Сина, ибн Рушд және т.б. еңбектері түсініктемелерімен Батыс Еуропада жарық көрді. Толедода 1130 жылы архиепископ Кастилин дон Раймундтың бастауымен мұсылмандардың астрономия, медицина, физика, математика, ботаника және философия салаларының маңызды еңбектері латын тіліне аударылды.

Орта ғасырдағы мұсылман мәдениеті еш бір жетістіктерге жетпеді дегенге қарсы көптеген ғылыми дәлелдерді келтіруге болады. Тарихшы Роберт Блифолттың сөзімен түйіндесек – егер мұсылмандар болмағанда еуропалықтар эволюцияның кезеңдерінен өтіп, қазіргі сипатына ие болмас еді. Ислам мәдениетінің әсері әсіресе, ғылыми рух пен жаратылыстану ғылымдарында басым болды. Осы рухты мұсылмандар еуропалық әлемге басым түрде енгізді. Қорыта айтқанда, ислам философиясы мен ғылымының ортағасырлық ғылым мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесі өте үлкен болды. Әсіресе еуропалық жаратылыстану ғылымдарының ілгері жылжуына ислам ғылымы тікелей ықпал етті деп айта аламыз. Сөйтіп еуропалық қайта өрлеу дәуірінің басталуына ислам философиясы мен ғылымының қол жеткен табыстарының үлесін ешкім де жоққа шығара алмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы. Ұжымдық монография. Алматы: «Қазақ университеті», 2012.
2. Әл -Фараби. Философиялық трактаттар, – Алматы, 1970.
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1973.
4. Көбесов А. Әл-Фараби. – Алматы, 1971.
5. Ж.Алтаев Ортағасыр классикалық ислам философиясы. - А.: «Қазақ университеті», 2017. – 344 б.

ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰРАСЫ

Курманғалиева Ж.С.,

Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары
қазақ педагогикалық колледжі,
тарих пәнінің оқытушысы,
Құқықтану мамандығы бойынша
құқық магистрі

Әлемнің екінші ұстазы атанған шығыс пен батыс ғұламаларының алтын көпірі болған қыпшақ даласынан тараған ұлы ғалым, энциклопедист Әбу Насыр әл-Фараби.

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ әл-Фарабидің - адамзат біліміндегі көптеген салада терең ізін қалдырған араб-мұсылман орта ғасыр ұлы ойшылдарының көрнекті өкілі, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз.

Ол Арыс өзенінің Сырдарияға құяр сағасындағы батыс пен шығысты байланыстырған жібек жолының маңызды қаласы болған Фараб өлкесінде дүниеге келген. Әл-Фараби төңірегіндегі дауға біржола нүкте қойған көрнекті ғалым А.Машанов “Әл-Фараби және Абай” атты